

Чорна рада (скорочено)

Пантелеймон Куліш

I

Навесні 1663 року двоє вершників наближалися до Києва з боку Білгородського шляху. "Один був молодий собі козак, збройний, як до війни; другий, по одежі і по своїй бороді, сказать би, піп, а по шаблюці під рясою, по пістолях за поясом і по довгих шрамах на виду — старий козарлюга". Видно було, що їдуть вони здалека.

Не доїжджаючи двічі три версти до Києва, подорожні звернули в гай, на доріжку, що вела до Череваневого хутора, Хмарища. "А Черевань був тяжко грошовитий да й веселий пан із козацтва, що збагатилося за десятилітню війну з ляхами".

Було вже надвечір. Скрізь тихо та гарно, "все кругом неначе усміхалось". Але вершники були якісь невеселі.

Ось вони вже й біля хутора. Хмарище було оточене гаями, як хмарами, нагадувало невелику фортецю — з баштою, дубовими воротами, добрим пилом навкруги.

Гості стали грюкати у ворота шаблями. І невдовзі пролунало незадоволене бурмотання старого ключника Василя Невольника — бродять, мовляв, тут усякі. Але коли сторож почув голос старшого з подорожніх, то радо скрикнув, що це ж паволоцький Шрам, швидко розчинив ворота і кинувся цілувати полковника. Глянувши на молодого козака, Василь здогадався, що син Шрама Петро, і сказав: "Орел, а не козак!" Потім додав, що коли таких козаків припливло хоча б дві чайки до Кермана, то він би не був так довго в неволі, якої не забуде тепер, мабуть, довіку.

"Справді, Василь Невольник був собі дідусь такий мізерний, мов заряд тільки з неволі випущений: невеличкий, похилий, очі йому позападали і наче до чого придивляються, а губи якось покривились, що ти б сказав — він і зроду не сміявся. У синьому жупанкові, у старих полотняних шароварах, та й те на йому було мов позичене".

Старий Шрам запитав у служника, де ж пан, певно, на пастці, людей зовсім відцурався? Василь підтвердив, що Черевань мало куди тепер з пасіки й виходить, але життя без людей собі не уявляє. На хуторі часто бувають гості, й тепер не без них. І повів полковника з сином до пана.

Що ж то був за Шрам такий, і як се він був разом піп і полковник?

Був він син паволоцького попа, по прізвищу Чепурного, учився в Київській братській школі, і вже сам вийшов був на попи. Як же піднялись козаки з гетьманом Остряницею, то і він устряв до козацького війська; бо гарячий був чоловік Шрам і не всидів би у своїй парафії, чуючи, як ллється рідна йому кров за безбожний глум польських консистентів... над українцями, за наругу католиків і уніатів над греко—руською вірою".

На той часу Польщі було повне безладдя, і кожен більш—менш значний чин робив із простим народом, "що йому в божевільну голову прийде". Міщани та хлібороби

нічого не могли вдіяти без зброї. Жовніри (солдати) відбирали в людей незаконно їжу та напої, безчестили козацьких жінок і дівчат, запрягали людей у плуг серед зими й примушували на сміх орати лід.

Католицькі пани з нашими перевертнями уклали унію, наставили своїх уніатських попів у церквах.

Нікому на це було жалітися, бо й самого короля тримали в руках сенатори, великі пани та єпископи. Козацька старшина тягнула руку за коронного гетьмана, старост і державників, а між собою ділилася козацькою платою. Багато реєстрових козаків працювали на старшину. Тому жалітися можна було тільки козакам запорізьким, які "старшину свою самі з себе вибирали і гетьману коронному узяти себе за шию не давали".

От і виходили з мечем та огнем проти ворогів рідного краю гетьмани козацькі — Тарас Трясило, Павлюк, Остряниця. Та "ляхи з недоляшками" швидко гасили те полум'я повстань і "знов по—своєму обертали Україну".

Не змогли нічого вдіяти поляки лише тоді, коли піднявся батько Богдан Хмельницький на боротьбу з ними. Шляхта перегородила всі степові дороги на Запоріжжя заставами, але "кидає пахар на полі плуг із волами, кидає пивовар казани в броварні, кидають шевці, кравці і ковалі свою роботу, батьки покидають маленьких дітей... і всяке манівцем да ночами, степами, тернами да байраками чимчикує на Запорожжє до Хмельницького". І отоді—то вже "розлилась козацька слава по всій Україні..."

Попович Паволоцький Шрам за десять років від Остряниці до Хмельницького сидів "зимовником серед дикого степу на Низу, взявши собі за жінку бранну туркеню; проповідував він слово правди Божої рибалкам і чабанам запорозьким; побував він на полі й на морі з низцями; видав не раз і не два смерть перед очима да й загартувався у воєнному ділі так, що як піднявся на ляхів Хмельницький, то мав з його велику користь і підмогу. І ніхто краще його не ставав до бою... У тих—то случаях пошрамовано його вздовж і впоперек, що козаки, як прозвали його Шрамом, то й забули реєстрове його прізвище".

Минули, мов короткі свята, десять років Хмельниччини. "Вже й сини Шрамові підрости і допомагали батькові у походах. Двоє полягло під Смоленськом; оставсь тільки Петро". Після того ще не раз дзвенів старий Шрам шаблею, але згодом відчув, що сили його покинули, "зложив з себе полковництво, постригсь у попи да почав служити Богові. Сина посилав до військового обозу, а сам знав одну церкву".

Але знову почалися в Україні негаразди. "Свари да чвари, і вже гетьманською булавою почали гратись, мов ціпком. Повернулось у старого серце, як почув, що козацька кров ллється понад Дніпром через Виговського і через навіженого Юруся Хмельниченка, що одержав після його гетьманування; а як досталась од Юруся булава Тетері, то він аж за голову вхопився. Чи молиться, чи Божу службу служить,— одно в його на думці: що ось погине Україна од сього недуга отчизного і похлібці лядського. Було, чи вийде серед церкви з наукою, то все одно мирянам править: "Блюдітеся, да не

порабощенні будете; стережіться, щоб не дано вас ізнов ляхам на поталу!"

Коли ж помер паволоцький полковник, якого обрали після Шрама, зійшлася рада, щоб обрати нового.

Шрам вийшов у попівській рясі серед ради й сказав, що наступає страшна година. "Треба нам тепер такого полковника, щоб знав, де вовк, а де лисиця. Послужив я православному християнству з батьком Хмельницьким, послужу вам, дітки, ще й тепер, коли буде на те ваша воля".

Усі дуже зраділи й знову обрали панотця Шрама полковником. Гетьман Тетеря мусив змиритися з таким дивом і прислати Шрамові універсал на полковництво, бо "рада була старша од гетьмана".

Полковник думав-думав, як би Україну на добру дорогу вивести. А подумавши, пустив поголоску, що нездужає, і передав осаулові Гулаку свій пірнач. Сам же виїхав ніби кудись на хутір для відпочинку.

II

Коли Шрам увійшов у пасіку, то почув звуки бандури. Потім побачив під липою Череваня і Божого Чоловіка. "Звався Божим Чоловіком сліпий старець—кобзар. Темний він був на очі, а ходив без проводиря; у латаній свитині і без чобіт, а грошей носив повні кишені. Що ж він робив із тими грішми? Викупляв невольників із неволі. Інде ж до того знав він лікувати усякі болісті і замовляти усякі рани. Може, він помагав своїми молитвами над недужим, а може, і своїми піснями; бо в його пісня лилась, як чари, що слухає чоловік і не наслухається. За тее—то за все поважали його козаки, як батька; і хоть би, здається, попросив у кого останню свитину з плечей на викуп невольника, то й ту б йому оддав усякий".

Кобзар заспівав смутну думу про Хмельницького. Не один козак гірко плакав від цієї думи, а Черевань "тільки похитувавсь, гладючи черево; а щоки — як кавуни: сміявсь од щирого серця. Така була в його вдача".

Шрам спостерігав за ними з—за дерева. Його смішливий приятель не змінився, тільки лисина стала більше вилискуватись. У Божого Чоловіка борода до пояса "іще краще процвіла сідинами; а на виду дідусь просіяв якимсь світом. Співаючи пісня, од серця голосить і до плачу доводить, а сам підведе вгору очі, наче бачить таке, чого видючий зроду не побачить".

Нарешті Шрам вийшов зі своєї схованки. Черевань від радості схопився, обняв і поцілував гостя, як рідного брата. Зрадів і Божий Чоловік, зачувши знайомий голос. Черевань запитав товариша, яким це чином він до нього потрапив. Шрам сказав, що їде на прощу до Києва, і спитав у свою чергу в діда, звідки і куди його дорога. Той відповів, що в нього один шлях у світі — викупляти невольників.

Василь Невольник і собі втрутився в розмову, став дякувати Божому Чоловікові: "Нехай на тебе так Господь оглянеться, як ти на мене оглянувся! Три годи, як три дні, промучивсь я в проклятій неволі, на турецькій каторзі, на тих безбожних галерах; не думав уже вбачати святоруського берега. А ти виспівав за мене сто золотих червоних; от я ізнов між хрещеним миром, ізнов почув козацьку мову!" Далі з розповіді

Невольника з'ясувалося, що звали його і в монастир, і в козаки, але він вирішив піти служити тому, хто дав гроші на його викуп — Череваневі.

Господар запросив усіх до столу випити за здоров'я гостей. Шрам почав розпитувати Божого Чоловіка, чи знає він, що діється за Дніпром. Дід зітхнув і сказав: таке діється, що й говорити страшно. Немає ніякого ладу між козаками. Старшини багато, а ніхто нікого не слухає. Тоді полковник запитав про Сомка. Кобзар відповів, що Сомко хоч і розумом, і славою узяв над усіма, але йому не дають гетьманувати, бо він не хоче кланятися московським боярам. Запорожці ж своїм гетьманом звуть Брюховецького. Шрам здивований. Він знав Івана Брюховецького як Іванця, котрого за щирю службу любив Хмельницький і радив своєму синові Юркові його слухати. Хмельниченко так і робив. Сомко доводився Юрієві дядьком, і йому не подобалося, що хтось орудує племінником. Одного разу старшина радилася, а Іванець і собі пристав до гурту, щось сказав. Сомко спалахнув і сказав Юрасю, що не личить старому псу мішатися в їхню компанію. Уночі Сомко піймав Іванця біля свого ліжка з ножем. Військова рада присудила відрубати тому голову, але Сомко придумав гіршу кару: звелів посадити Іванця верхи на свиню й провезти по всьому Гадячу.

Після того сорому Іванець став збирати гроші, годити кожному. Випросив у Юрася чин хорунжого, а коли той пішов у ченці, Іванець, маючи ключі від гетьманської скарбниці, підчистив усе срібло та й махнув на Запорожжя. Атам яксипнув грошима, то запорожці за ним роєм: "Іван Мар-тинович, Іван Мартинович!" І з усіма він обнімається, братається та горілкою поїть. Запорожці його так вподобали, що зібрали раду та й обрали кошовим.

Шрам дуже засмутився після цієї розповіді, а Василь Невольник сказав, що переведеться, мабуть, нінащо славне Запорожжя, коли такі гетьмани керують.

Тоді полковник признався, що їде він не в Київ на прощу, а в Переяслав, до Сомка—гетьмана. "Україну розідрали надвое: одну часть, через недоляшка Тетерю, незабаром візьмуть у свої лапи ляхи, а друга сама по собі перевернеться кат знає на що. Я думав, що Сомко вже твердо сів на гетьманстві, — а в його душа щира, козацька, — так міркував я, що якраз підійму його з усіма полками на Тетерю да й привернем усю Україну до одної булави. Гіркої підніс ти моєму сердцю, Божий Чоловіче, да ще, може, як—небудь діло на лад повернеться. їдьмо зо мною на той бік: тебе козаки поважають, твоєї ради послухають..."

Але Божий Чоловік не погодився, сказав, що це не для нього. Крім того, йому не подобаються сучасні звичаї, коли хлопці з бандурками "тільки й знають різати до танців" заради "тієї ледащиці —горілки".

III

Черевань зазирнув у пекарню і радісно—здивовано сказав, що, виявляється, йому ще жениха для доньки привезли. (Атам давно вже сидів Петро Шраменко, розмовляючи з Череванихою і її дочкою Лесею.)

Господар повів гостей до хати. "Світлиця в Череваня була така ж, як і тепер буває в якого заможного козака (що то ще за луччих часів дід або батько збудовав). Сволок

гарний, дубовий, штучно покарбований; і слова з святого письма вирізані; вирізано і хто світлицю збудовав, і якого року. І лавки були хороші, липові, із спинками, да ще й килимцями позастилані. І стіл, і божник із шитим рушником округи, і все так було, як і тепер по добрих людях ведеться. Одно тільки диво було в Череваня таке, що вже тепер ніде не зуздриш. Кругом стін полиці, а на тих полицях срібні, золоті і кришталеві кубки, коновки, пляшки, таці і всяка посудина, що то на війні поздобувано. Як палили козаки шляхетські двори і княжецькі замки, то все те мішками виносили". Ще по стінах висіла коштовна панська зброя та інше військове спорядження. Ніщо тепер не боронило ляхів та їхніх прибічників: допекли вони козакам і селянам до самого серця.

Але молодому Шраменкові найкраще здалося в пекарні, де були самі квітки, запашне зілля, високий та ясний хліб на столі й чудова дівчина. Розговорився з Лесею Петро, як брат із сестрою. Так би й сидів увесь вечір, милуючись чорними дівоцькими бровами та вишитими рукавами.

Аж ось приліз, сопучи, Черевань, став цілуватися з Петром, вихваляти його й говорити до жінки, що ось, мовляв, їм і зятьок. Потім потягнув Петра до світлиці на козацьку розмову, а Леся проводжала хлопця поглядом, у якому були й ласка, і жаль, і ще щось таке, що й не вимовиш словами. Видно, сподобався козак дівчині.

Черевань підвів Петра до Божого Чоловіка і розповів, що це той самий хлопець, який переплив під кулями річку Случ, пробрався в польський табір, убив хорунжого й приніс його корогви до гетьмана.

Божий Чоловік поклав Петрусеві на голову руку й сказав, що це добрий козак, великої відваги. Буде він довговічний, на війні щасливий, ні шабля, ні куля його не візьме, а помре своєю смертю.

"Нехай лучче,— сказав батько,— поляже од шаблі і од кулі, аби за добре діло, за цілість України, що ось розідрали надвое".

Черевань перервав розмову, став пригощати гостей із химерних кубків, жартуючи та примовляючи. Зайшла й Череваниха привітати гостей. Вона свіжа й повновида, пряма, як тополя, видно, що змолоду була дуже гарна.

Як добра приятелька Шрама стала розпитувати про його наміри. Дізнавшись, що панотець їде на прощу, вирішила й собі поїхати з ним. Бо нікуди не їздить. От і до брата під Ніжень скільки разів збиралася, а все не вибереться. Черевань засміявся і сказав, що він би й радий побувати в її брата, але якби хто взяв його та й переніс туди. Тим більше, що її брат Гвинтовка живе добре, по—панському, його вже й князем прозвали. Череваниха заперечила, що брата зовуть князем не за достаток, а за те, що взяв собі жінку—полячку, княгиню з Волині.

Аж ось зайшла до світлиці Леся, гарна, як квітка. Батько радо каже, що і йому є чим на старості похвалитися. Просить дочку піднести гостям кубки з білих ручок. А Леся "чи заговорить, чи рукою проведе, чи піде по хаті — усе не так, як хто інший: так усі й дивляться, і так усякому на душі, мов сонечко світить".

Тоді Шрам і спитав Череваня, чи не погодився б він віддати свою дочку за його сина. Той радо дав згоду, подав руку, вони обнялися й поцілувалися. Петро від радості

не знав, на яку ногу й стати. А Леся ніби злякалася та й сказала, що хай тато подивиться — не всі ж у хаті, матері немає. Тут увійшла Мелася Череваниха. Чоловік похвалився їй новиною, а та звернулася до старого Шрама: "Швиденько видобуваєте із своїм сином замки! Отже, ми вам доведемо, що жіноче царство стоїть кріпше надусі царства". Черевань тільки сміявся, а Шрамові така відповідь була не по нутру: "Враг мене візьми, — каже, — коли з іншим замком не скоріш ісправилися, ніж із бабою! Тільки ж не знаю, що за одсіч ви нам ізробите? Чим я вам не сват? Чим син мій не жених вам? "

Але Череваниха хитро повела мову про те, що вона не проти, але діди й баби раніше, як думали заручати дітей, їхали спершу в монастир на прощу.

Тоді Бог давав дітям і здоров'я, і талан на все життя. Отже, їм теж слід зробити похристиянськи. Так і посадила жінка Шрама, мов горщик від жару відставила. Так і відставилося сватання. Старі думали, що ще вспіють з козами на торг, а Петро здогадався, що Череваниха має на думці якогось іншого зятя, та й сама Леся ним гордує. І напала на козака велика туга.

Вранці всі зібралися в дорогу. Мати з дочкою сіли в ридван (карету), який дістався Череваневі теж на війні. Петро на коні не відступався від пишно оздобленого ридвана. Нарешті здумав поговорити відверто з Череванихою. Сказав, що він до них із щирим серцем, а вони до нього з хитрощами. Може, є хто інший на прикметі, то хай скажуть. Мати знову відповідала загадками, мовляв, і є, і нема. Побачивши, що Петро аж зблід, вирішила розповісти йому про свій дивний сон, який їй приснився, коли ще вона ходила Лесею.

Здалося їй, ніби серед поля могила, а на ній стоїть ясна панна, аж сяє, як сонце. З'їжджаються на поле козаки, славні лицарі з усього світу. І Іотім стали змагатися за ту панну, битися між собою. Раптом приїхав молодий гетьман і забрав собі дівчину.

Збентежена цим сном, кинулася вона потім до ворожки, а та сказала, що буде в Череванихи дочка, дуже красива, будуть з неї дивуватися пани й гетьмани, дарувати подарунки, але ніхто так не обдарує, як суджений. А буде він красивіший та знатніший за всіх панів і гетьманів.

Справдилися бабусині слова і про дочку, і про її вроду, і про панські подарунки, і про судженого. Справді, був один серед гетьманів найкращий, і сказав він Череванисі, щоб не віддавала дочки ні за князя, ні за лицаря. Він не буде женитися, чекатиме, поки дівчина виросте, і візьме її за дружину.

А ось і Київ заблищав золотими церквами. Тільки Петро нічого того не бачив — так вразила його розповідь Череванихи.

IV

"Весело і тяжко згадувати нам тебе, старий діду Києве! Бо й велика слава не раз тебе осіяла, і великії злигодні на тебе з усіх боків збирались... Скільки—то князів, рицарства і гетьманів добуло, воюючи за тебе, слави; скільки—то на твоїх улицах... на валах і церковних цвинтарях пролито крові християнської!"

До цього часу, хоч минуло дванадцять літ, видно сліди пожежі, яку наробив

Радзівілл із литвинами. Смутно було дивитися Шрамові на це.

Тоді мало не весь Київ містився на Подолі. Прочани їхали вузькими завулками. Раптом дивляться — вулиця перегороджена возами, за ними юрба людей. Послали Петра прочистити дорогу. Петро підскакав до возів і побачив, що люди сидять перед килимом із пляшками та їжею. Були то міщани (їх ще дражнили личаками, бо їм не дозволялося носити зброю і вдягатися в дорогий одяг, кармазини; козаків же прозивали кармазинами).

Петро сказав, що паволоцький Шрам просить пропустити його через табір. Молодого козака впізнали, стали жартувати, а коли побачили старого полковника, розтягай вози й вийшли назустріч, а попереду Тарас Сурмач, який так прозивався тому, що служив у Шрама сурмачем.

Став пригощати подорожніх, бо в нього радість — народився син. Шрам відмовлявся, бо їде на прощу, то ж годиться спершу поклонитися Божим церквам. Тарас знову припрошував та умовляв, аж поки хтось із його гостей не сказав, що, мабуть, цим кармазинам вони не компанія. "Як сказав, то наче іскру в порох укинув. Усі так і загорілись, бо міщани вже давно на городове козацтво да на старшину важким духом дихали". Міщани стали ремствувати, що вони тільки тоді козакам потрібні, як треба виручати з польського ярма.

Закипів і Шрам від тих слів, почав докоряти, що не допомогли кияни козакам у битві під Берестечком, і місто своє здали Радзівілли без бою; а відвоювати його допомогли знову ж таки козаки.

Міщани зарепетували, що вони теж є козаки, тільки одні козацтво собі загарбали, носять шаблі та кармазини, їздять ридванами, а інші власним коштом будують стіни, башти, платять податок. І вони б по-козацьки причепили до боку шаблі та й сиділи, згорнувши руки.

Шрам із гнівом відповідав, що коли б не козаки, то міщан уже б давно ляхи задушили або погнали татари в Крим. І додав, що всякому своє: козакам — шабля, міщанам — терези та торгівля, а селянам — плуг та борона.

Тоді Тарас Сурмач сказав, що коли кожному своє, то чому б і їм не назвати шаблю та козацьку волю своїми. Адже коли в козаків не ставало війська — вони сідали на коней; не було грошей — давали і гроші, і зброю; разом били ляхів, укупі терпіли всякі пригоди, а як прийшлося до розцвітання, то козаки zostались козаками, а їх повернуло в селянство.

Громада загула, стала погрожувати козакам чорною радою і заступництвом січових братчиків.

Ледве панотець Шрам угамував міщан розважливим словом. Тарас вибачився й пропустив прочан далі.

Іван Шрам тяжко задумався і зрозумів, що тут не обійшлося без проклятушого Іванця Брюховецького, який мутить воду серед низових запорожців.

Михайло Черевань захотів його розважити й сказав, щоб він не переймався, адже їм є що їсти й пити, і в чому походити. Можна вже сидіти вдома і їсти "хліб—сіль з

упокоем". Панотець розгнівався й назвав свого товариша Барабашем. Черевань так образився, що аж затремтів, і сказав, що років десять тому вони б цей спір вирішили за допомогою кулі та пороху. Але й тепер він не хоче залишатися з таким паскудним прізвищем. І щоб довести це, їде зі Шрамом за Дніпро, готовий з ним хоч із моста у воду.

Шрам аж повеселішав, як побачив, що ще не перевівся в Череваневі козацький дух, і взяв з нього слово держатися за нього "у всякій долі".

V

Мало хто з українців прожив вік і не побував у Києві. То ж усі знали дерев'яну церкву гетьмана Петра Сагайдачного і братські школи біля неї, і старосвітський сад. Усе це подарувала колись на братство благочестива Ганна Гулевичівна, щоб училися діти козацькі та міщанські.

Наші прочани теж тут побували, подали срібла панотцям братським на нужди школи, стали обдивлятися монастир. Він був увесь розмальований сценами з Біблії, а по огradі скрізь було змальовано славне козацьке лицарство, "щоб народдививсь да не забував, як колись за батьків та за дідів діялось".

Раптом почули — десь заграли музики, галас, тупотня. Це народ біжить дивитися, як запорожці зі світом прощаються.

"Що ж то було за прощання з світом? Була то в запорожців гульня, на диво всьому мирові. Як доживе було которий запорожець до великої старості, що воювати більше не здужає, то наб'є черес дукатами, да забере з собою приятелів душ тридцять або й сорок, да і їде з ними в Київ бенкетувати. Дома, у Січі, ходять у семиряжках да в кажанках, а їдять мало не саму соломаху, а тут жупани на їх будуть лудани [з блискучої матерії або вишиті золотом], штани з дорогої саєти [англійського сукна], горілка, меду пива такзаїми вкуфахїїздять,— хто стрінеться — усякого частують. Тут і бандури, тут і гуслі, тут і співи, й скоки, і всякі викрутаси. Отее одкуплять, було, бочки з дьогтем да й розіллють по базару; одкуплять, скільки буде горшків на торгу, да й порозбивають на череп'є; одкуплять, скільки буде маж із рибою, да й порозкидають по всьому місту: "їжте, люде добрі!"

А погулявши неділь із дві да начудовавши увесь Київ, ідуть, було, вже з музиками до Межигорського спаса. Хто ж іде, а хто з прощальником танцює до самого монастиря. Сивий—сивий, як голуб, у дорогих кармазинах, вискакує, попереду йдучи, запорожець; а за ним везуть боклагів з на-питками і всякі ласощі. Пий і їж до своєї любості, хто хочеш.

А вже як прийдуть до самого монастиря, то й стукає запорожець у ворота.

— Хто такий?

— Запорожець!

— Чего ради?

— Спасатись!

Одчиняються ворота, він увійде туди, а все товариство і вся суєта мирська, з музиками і скоками, і солодкими медами, останеться за ворітьми. А він, скоро ввійшов,

зараз черес із себе і оддає на церкву, жупани кармазинові з себе, а надіне волосяну сорочку, да й почав спасатись".

Бурсаки, як подивляться таке, так через деякий час і опиняється половина з них у запорожцях.

Шрам, хоч і сердився на запорозьких козаків, але задивився на них і собі. Хоч і багато ті шкоди діяли, але любили їх люди. Мабуть, тому, що не треба їм було нічого — ні жінки, ні дітей, ні грошей, а волю і звичаї берегли завжди, готові були стати на захист краю.

Черевань, дивлячись на ті танці та веселощі, й собі притупував ногою. Сказав, що коли б не був жонатий, то зараз би подався на Запорожжя. Але Шрам його зупинив, сказавши, що чесному чоловікові соромно прилучатися до цих розбишак. Перевелися тепер запорожці. "Поки ляхи да недоляшки душили Україну, туди втікав щонайкращий люд з городів; а тепер хто йде на Запорожжя? Або гольцяпака, або злодюга, що боїться шибениці, або дармоїд, що не звик заробляти собі насущного хліба. Сидять там окаяннії в Січі да тільки п'янствують, а очортіє горілку пити, так і їде в городи да тут і величається, як порося на орчику".

Шрами з Череванями поспішили до іншого монастиря, бо надійшли запорожці й так хижо, як вовки на ягницю, стали поглядати на Лесею.

"Первий запорожець був здоровенний козарлюга. Пика широка, засмалена на сонці; сам опасистий; довга, густа чуприна, піднявшись перше вгору, спадала за ухо, як кінська грива; уси довгі, униз позакручені, аж на жупан ізвисали; очі так і грають, а чорні, густі брови аж геть піднялись над тими очима, і — враг його знає — глянеш раз: здається, супиться; глянеш удруге; моргне довгим усом так, наче зараз і підніме тебе на сміх".

Другий був молодий високий козак, але вгадувалося в ньому щось азіатське; до Січі приходили люди з усього світу, їх приймали, аби перехрестився та поклявся воювати за віру християнську.

Череваниха, наздогнавши ридваном своїх, зраділа, бо злякалася тих двох запорожців. Дорога була важка — крута й покручена, тому карета швидко відстала від вершників. Петро вже не їхав біля жінок, то ж вони залишилися лише з Василем Невольником.

Раптом на дорозі щось затріщало й затупотіло. Череваниху з Лесею наздогнали ті самі запорожці, яких вони злякалися ще в монастирі. Козаки їхали по обидва боки ридвана й говорили ніби між собою, що такої дівки гарної вони зроду не бачили. Один казав, що міг би її поцілувати, а другий говорив, що це сало не для kota. Леся злякалася ще дужче, щоб на неї не напали, але Василь заспокоїв її, що молодці лише жартують.

Старший запорожець знов гукнув до свого побратима Богдана Чорногора, що він Січ поважає, як матір, але задля такої дівчини можна покинути і батька, й матір. І сказав, що хоч так, хоч сяк, а дівчина ця буде його. Закине її в сідло, та й помчить у Чорну Гору, куди ще раніше запрошував його товариш.

Ні жива ні мертва, Череваниха ледве наздогнала своїх, а запорожці пропали.

VI

Зараз Печерський монастир красивий та пишний, а тоді був убогий, без золота і срібла — довелося і йому взнати батиевське лихоліття.

Шрам вистояв службу й ходив тепер біля надгробків, сумно думаючи, що всяка слава, всяке багатство — "суєта суєт", смерть рівняє всіх.

Коли Черевані із Шрамами повернули до печер, вони побачили якогось чоловіка в дорогому кармазині, високого й вродливого, з великим почтом.

Шрам аж ахнув із радості, впізнавши Сомка. Той і собі зрадів, побачивши старого полковника.

Привіталися, обнялися. Сомко забрав усіх до себе в гості. Лесю він назвав своєю нареченою. Тоді Петро здогадався, що за гетьман снівся Череванісі. Мабуть, у них уже все було полагоджено, дивно тільки, що про це нічого не знав сам Черевань. Його жінка, очевидно, справлялася й за себе, і за чоловіка.

Тепер уже Петрові нічого було думати про Лесю. Був він козак значний і вродливий, та Сомко кращий, нічого з ним і міряться. В літописах про гетьмана писали: "Сомко був воїн уроди, возраста і красоти зіло дивної". Він "був високий, огрядний собі пан, кругловидий, русявий; голова в кучерях, як у золотому вінку; очі ясні, веселі, як зорі; і вже чи ступить, чи заговорить, то справді по—гетьманськи".

Козацьке подвір'я Сомка стояло віддалік, на хуторці. Там було все готове до прийому гостей.

Шрам назвав Сомка ясним соколом, а той його батьком. Сів край столу старий полковник, та й заплакав, як не плакав і при смерті власного сина. Усі здивувалися й засмутилися. Сомко став розпитувати, яке в нього горе. Шрам гірко сказав, що був би він бабою, коли плакав би від свого лиха. І пояснив, що вболіває за Україну: "У нас окаянний Тетеря торгується з ляхами за християнські душі, у вас десять гетьманів хапається за булаву, а що Вкраїна розідрана надвоє, про те усім байдуже".

Сомко заперечив, що, мовляв, вся старшина від Самари до Глухова зве його гетьманом і присяглася його слухати. Що ж до Васюти, то це старий дурень, усі над ним сміються, а Іванець гетьманує лише над п'яницями. Тоді Шрам нагадав, що Васюта відправив у Москву лист проти Сомкового гетьманства, а Іванця в Січі оголосили гетьманом. А ще йдуть "поголоски про чорну раду". Сомко заспокоїв Шрама, що зітре запорожців на макуху, а дурну чернь навчить шанувати гетьманську зверхність. Що ж до міщан, які теж незадоволені, то "нехай у мене всяке, нехай і міщанин, і посполитий, і козак стоїть за своє право; тоді буде на Вкраїні і правда, і сила". Ато козаки вже зовсім загордилися — ми, мовляв, люди, а то все грязь. Нехай годує нас поспільство (суспільство, селянство), а наше козацьке діло — тільки по шинках вікна та пляшки бити.

У Шрама аж з душі відлягло. Він побажав, щоб думка гетьмана стала думкою всякого доброго чоловіка на Україні, а Сомко висловив надію, що обидва береги Дніпрові схиляться під одну булаву.

Далі перейшли до справ особистих. Сомко сказав, що недобре бути чоловікові одному, у гетьмана повинна бути гетьманша. Й оголосив, що давно вже домовився з панією Череванихою про її дочку Олександру, то ж просить благословення батька й матері. Череваниха благословила, а Черевань від подиву й слова не зміг вимовити. Сомко спитав його, чого ж він не благословляє. Черевань відповів, що велика честь віддати дочку за гетьмана, але вчора вже відбулося "півзаручин" із Петром Шрамом.

Тоді підійшов старий Шрам і сказав, що він сватав Лесею за свого сина, не знаючи про таку їхню домовленість, то ж краще віддасть хлопця в ченці, аніж стане на дорозі в гетьмана. І поблагословив молодих.

Раптом під вікном почулося: "Пугу—пугу!" Це так віталися запорожці. То був Кирило Тур, гетьман його впізнав, Шрам зауважив, що не годилось би водитися з цими пугачами, на це Сомко відповів, що й між них є багато хороших людей, ось як Кирило: "Добрий він, і душа щира, козацька, хоч удає з себе ледащицю і характерника [ворожбита]".

Старший полковник хоч і не погоджувався, перевелися, мовляв, лицарі на Запорозжжі, та все ж згадав, як вони його колись виручили в бою, коли залишилося козаків четверо, а під ним коня вбило. Десяток запорожців відбили сотню ляхів, а потім ще й коня добули Шрамові.

Тут увійшов і Кирило Тур. Він виявився тим самим запорозьким отаманом, що врятував колись Шрама й добув йому коня. Але поки це вияснилося, Шрам із Туром ледве не побилися.

VII

Сомко посадив гостей за стіл. Петро, хоч і сидів поряд із Лесею, не радий був нічому.

Гетьман став розпитувати Тура, як він опинився в Києві. Той відповів, що проводжав "прощальника до Межигірського Спаса". А відбилися вони зі своїм побратимом від товариства тому, що побачили таку пишну кралю,— і показав очима на Лесею. Коли Сомко засміявся і сказав, що то його молода, Кирило відповів, що це його не лякає, важливо одне: дівчина зовсім його причарувала, і він хоче повезти її в Чорну Гору. Це таке ж святе місце, як і Січ, тільки там не цураються, як на Запорозжжі, жінок.

Сомко сказав, що в дівчини ж, мабуть, є друзі, родичі. А Кирило відповів, що то не перешкода. У краї, де живе його побратим, існує звичай викрадати ту дівчину, яка сподобалася, і йому цей звичай до душі. То ж сьогодні буде така чудастя, якої ніхто тут ще не бачив і не чув. Коли запорожця стали розпитувати, що то за чудастя, Кирило сказав: "Так, нічого: підхоплю тільки на сидло отсю кралю, та й шукай вітра в полі. Махнем з побратимом навпростець до Чорної Гори".

Леся аж затремтіла від страху, заплакала. Мати відвела її в кімнату, а козаки лише посміялися, бо мало зважали на жіноче серце і сльози.

Обід закінчився, і Кирило Тур пішов з двору, не попрощавшись.

Сомко признався Шрамові, що в Києві він не заради сватання. Йому треба твердо стати в місті, запастися провізією і порохом. І досягти угоди з москалями, бо

як—не—як, "а москаль нам рідніший од ляха, і не слід нам од його одриватись". "Коли в нас заведеться добро, то й москалю буде лучче. Ось нехай лиш Господь нам допоможе зложити докупи обидва береги Дніпрові, тоді ми позаводимо усюди правнії суди, школи, академії, друкарні, підніmemo Україну вгору й возвеселим душі тих великих київських Ярославів і Мономахів".

А що ж Леся? Вона справді ніби аж захворіла. Боялася, щоб запорожець її не викрав, просила позамикати всі двері.

Після вечері козацтво знов зібралося за столом, пило та прославляло Україну, московського царя.

Леся лежала в кімнаті, і нікому з козаків до неї не було діла, навіть Якимові Сомку, нареченому. Що з того, що він лицар над лицарями, вродливий над вродливішими, але думає лише про гетьманські порядки й до дівчини не горнеться. Любила Сомка ще з дитинства, але не так складається їхня любов, як собі гадала.

Петро ж пішов у гай ніби на полювання, а насправді щоб розвіятися, і повернувся лише надвечір. Прийшов і Кирило Тур, сів за вечерю й сказав, що зовсім уже готовий у дорогу.

А Леся так занемогла, що довелося посилати по бабу— шептуху.

Кирило за столом усе жартував та розказував, як він викраде молоду. Козаки не вірили й сміялися його вигадкам. Шрам остеріг Сомка, що цей запорожець справді навіжений, але гетьман заспокоїв, сказавши, що Тур не раз виручав його з великої біди.

Найбільше уподобав Кирила Тура Черевань, обнімав його та цілував. А той усе дивувався — у них крадеш, а вони тебе цілують.

Попрощавшись, запорожець розпростер руки й сказав: "Двері одмикайтесь, а люди не прокидайтесь!"

VIII

Інші козаки недовго гуляли, полягали спати й до півночі вже хропіли на весь двір. Не спав один Петро Шраменко. Він таївся від усіх зі своїм коханням, щоб не насміялися, адже козаки недуже вдавалися до любощів. Знали цю неміч більше дівчата та молодіці, вони—то й поскладали всі пісні, всі ніжні розмови козака з дівчиною.

Ні з ким поділитися Петрові своїм горем, то ж не спиться йому, ходить він гаєм. Раптом почув — тупотять коні. Вершники тихо розмовляли. Петро впізнав голоса Кирила Тура і його побратима. Хотів побігти рятувати

Лесю, але потім схаменувся — де ж це видано, щоб серед товариства викрасти дівчину. Та й наречена тепер не його, хай її гетьман стереже. Поки так роздумував, знову почувся тупіт коней. І побачив Петро, що запорожець держить у сідлі поперед себе Лесю. Вона сиділа, якзачарована. Шраменкові стало жаль дівчину, хотів заступити викрадачам дорогу й битися з ними, та шаблі не було з собою. Раптом дівчина як закричить. Петро кинувся на подвір'я, ухопив коня, шаблю, сказав Василю Невольнику про викрадення й помчавсь, як вихор.

Запорожці поспішили вибратися з міста. Леся прийшла до тям лише в полі від холодного вітру. Стала благодати не губити її, але Тур лише реготав. А потім пристрашив,

що коли хто наздожене, то живою свою здобич він не відпустить.

Раптом побачив, що його хтось наздоганяє. І вгадав — це молодий Шраменко. Побратим порадив швидше тікати або дати бій. Кирило сказав, що битиметься з Петром один.

Аж тут вузенький місток над проваллям. Запорожці перескочили його, і Кирило розібрав дошки, покидав їх у провалля, сказавши, що зараз подивиться, чи гіден Шраменко з ним битися, чи ні. Адже у них, січовиків, честь і слава, військова справа перш за все. "Про славу думає лицар, а не проте, щоб ціла була голова на плечах. Не сьогодні, дак завтра поляже вона, як од вітру на степу трава; а слава ніколи не вмере, не поляже, лицарство козацьке всякому розкаже!"

Петро мчався на Тура з шаблею. Але раптом його кінь зупинився перед проваллям. Запорожець став сміятися з молодого Шрама, заохочувати його, щоб перескочив рівчак і почав із ним битись. Кінь боявся і не хотів перескакувати. Тоді Петро вирішив перестрибнути сам. Він розігнався і стрибнув, але берег під ним відколовся, і козак ледь не заgrimів у провалля. Аж тут підскочив Кирило й ухопив його за руку, похваливши при цьому за стрибок і сказавши, що тепер радо буде з ним битися. Шраменко відповів, що тепер у нього рука не підніметься на Тура, хай він віддасть дівчину без бою. Але Кирило тільки засміявся й сказав, що цього ніколи не буде.

І розпочався "козацький герць". Мабуть, ще ніколи не сходилися такі сильні супротивники. Дзвеніли шаблі, аж іскри летіли. Билися, поки не зламалися шаблі. Далі вирішили змагатися на кинджалах. Аж ось із лісу вискочила погоня. Тільки доскочили до провалля, як Кирило Тур і Петро одночасно вдарили один одного в груди так сильно, що й повалилися обидва, як скопи.

IX

Чорногорець кинувся до свого побратима, а Леся — до Петра. Забула й за сором, затулила рану хусткою, а кров так і ллється. Впала на плече, плаче, голосить, серденьком називає. Душу б віддала, щоб оборонити від смерті козака, "що так широко одважив за неї свою жизнь".

Підскочив Шрам, став перетягувати рану синові. А Сомко кинувся рятувати Кирила Тура. Старий полковник здивувався — треба було б покинути цього собаку, як він того заслужив. Але гетьман заперечив, що, мовляв, молода знайшлась би й друга, а от Кирила Тура другого не буде. Леся це почула, і її серце навіки відвернулося від Сомка.

Натягнули рясу між коней, поклали туди Петра. Гірко було старому батькові — не за Україну гине його син, а за чужу молоду.

Звідкись наскочили запорожці, дізналися, в чому справа, і забрали Тура із собою, сказавши, що вони його вилікують — ще ніколи не кидали товаришів у біді, в чужих руках.

Назустріч їхала Череваниха. Зраділа, побачивши живою Лесю. Поплакала над Петром і сказала, раз це через її дочку, то хай пораненого ве-зуть у Хмарище, вони зроблять усе, щоб вилікувати хлопця. Так і вирішили. А Черевань запросив гетьмана до себе в гості.

Козаки пили, їли, бенкетували, вирішували свої військові справи. А Леся тільки й знала, що копала коріння, варила зілля та сиділа над недужим. Допомігав їй Василь Невольник.

Петро мов удруге на світ народився. Крізь марення він бачив, як Леся про нього турбується, як любить його.

Незабаром здоров'я почало брати гору. Радіє старий батько, радіє гетьман, а найбільше — Леся. Але разом із тим і смутно їй, що доведеться тратити молоді літа в гетьманській світлиці, слухаючи військові розмови та брязкіт кубків. Пізно розпізнала дівчина, що "Сомко козак не до любовців". Нема в нього ні того ніжного слова, ні того люб'язного погляду, що веселить дівоче серце. Ніхто так щиро не заговорить до неї, як Петрусь. Але треба коритися долі.

Коли Петро став очунювати, Леся все рідше до нього заходила, соромилася, ніби боялася. Тоді козак сказав їй, щоб не крилася, була йому за сестру, раз не судилося їм бути разом.

Леся тільки заплакала. Не раз після тієї розмови заходила до Петра, співала сумні пісні й вдивлялася в очі коханого. Батьки ж ні про що не здогадувалися, бо коли дівчина заручена, "то вже й годі, уже й не кажи, що не сей, а той мені люб, а то на весь світ піде слава".

Сомкові прийшла звістка, що до Переяслава прибувають воеводи від царя. Порадилися й вирішили, що Шрам із сином поїдуть до Сомка, а Черевань із Лесею — до жінчиного брата Гвинтовки під Ніжень. Коли ж збереться гетьманське весілля, схилити старшину до походу на Тетерю і об'єднання України під одним гетьманом.

Коли вже виїхали за Броварський бір, побачили, що назустріч мчить гонець, і відчували недобре. Дійсно, посланцем був сам переяславський сот-инк Іван Юско. Він повідомив, що "зінковський, миргородський і полтавський" полковники перейшли на бік Іванця Брюховецького. Тепер він полодіє Україною по самі Ромни, має велику царську ласку та прихильність.

Сомко гірко засумував і надумав зібрати військо, провчити зрадників. Але Шрам заперечив: що ж це виходить, "замість війни з недоляшком Тетерею, заведеться війна між сьогобічними полками!" І порадив гетьманові їхати в Переяслав та писати листи до всіх полковників, відкрити їм очі й просити схаменутися, не шматувати Україну. Сам же Шрам думав їхати з Череванем у Ніжень і схилити на бік Сомка Васюту. Після цього Шрам із Сомком сумно розпрощалися й поїхали кожен у свій бік.

Ідучи, Шрам невесело розмірковував: "Мабуть, не така Божа воля, що Україна з упокоєм хліба — солі уживала! Чи, може, приходить уже кінець світу, що возстане свій на свого? І звідки ж підіймається хмара, Боже ти мій милий?.. Запорожжя перше було гніздом рицарства козацького, а тепер виводить тільки хижих вовків да лисиць. Отее, мабуть, дожились вражі сини до порожніх кишень, то й заводять між народом трусу, щоб під каламутний час людським добром пожитися. Завидно, мабуть, стало проклятим сіромахам, що в городского козака повно в господі. А який же враг посилав на Запорожжя, як по розгромі ляхів усякому було вільно займати займанщину? Ні, ось

підем рицарювати!.. П'янствувати да баглаї бити, а не рицарювати!.. Пожалуй, інші спасенні душі справді одбігли займанщини, як суєти мирської; а другий розбишака пішов у Січ, аби не робити діла на господарстві. От і нарицарювали! Утішайсь, Україно, своїми дітками! Іванець підлестивсь до січовиків да тепер і коїть з—під руки в князя, що хоче. Бачу, до кого він добирається,— хоче Сомкові дружби доказати, да ще ж Бог нас не зовсім покинув; іще, може, набереться сотня—друга вірних душ на Вкраїні!"

Раптом на шляху зчинився шум. При дорозі косили косарі. Один напився і заснув прямо на дорозі, а Василь Невольник не побачив та наїхав на нього. Збіглися п'яні косарі, стали обзивати проїжджих кармазинами, погрожувати викосити "сит бур'ян по Вкраїні". Один навіть підступив до колес ридвана із сокирою. Ледве Шрам утихомирив селян своєю попівською рясом та мудрим словом. І такі пригоди траплялися з подорожніми до самого Ніженя. Скрізь народ говорив про чорну раду, згадував Хмельниччину і те, як відбувався поділ землі після війни. Спочатку вирішили дати всім порівну, але потім "старожитні козаки, що з предку—віку козаками бували, військовій черні позавиділи, а не схотіли ділитись рівно". Хотіли зробити перепис, щоб тільки потомствені козаки одержали козацькі вольності, а ті козаки, що походили із селян,— повернулися працювати до землі. Зчинилася велика буча, бо ніхто не хотів втрачати своїх козацьких привілеїв. Врешті — решт до козацького реєстру записали тих, які багаті й могли на коні й озброєні виїжджати до обозу. Піших же записали в поспільство [селянство], крім міщан, які займалися в місті торгівлею. Хотіли й вони козацької вольності пошукати, так мало сил. "Як старшина з гетьманом розпорядила, так і зосталось. Давай посполитий до скарбу і подачку оддиму, давай і підводу, і греблі по шляхах гати, а козак, бач, нічого того й не знає".

Бувало, прийде полковник або військовий старшина до гетьмана, щоб благословив зайняти землю, той і дозволяє зайняти, "скільки оком закине" або "скільки конем за день не об'їдеш ". Ото вже і є його родова земля, а якщо там уже хтось із бідніших жив, то то його справа — "коли нелюбо, вбирайся". Отак і розплодилися в Україні духи—срібляники.

"У Хмельниччину рідко який шляхтич зачепивсь на Вкраїні, приставши у козацтво, а тепер їх не перелічиш! Деякі повилазили знов із Польщі та повипрошували в гетьмана батьківщину або материзну; а більш сього вельможества із козацтва таки начинилось. І вже інший і забув, із чиїм батьком разом до війська у сіром'язці йшов. Той же зоставсь ув убожестві, а йому фортуна на війні послужила, у старшину, у значне козацтво ускочив, а далі займанщину зайняв, свиту гаптує". А інші мовчки сіряки латають.

Шрам послухав усі ці розмови, зрозумів, що запорожці під орудою хитрого Іванця спеціально розворушують у народі старі образи та кривди, щоб привести до скликання чорної ради і забрати владу у свої руки.

Х

Другого дня, надвечір, подорожні наблизилися до хутора Гвинтовки, що стояв недалеко від Ніженя.

Шрам став розпитувати в ковалевої жінки, чи дома хазяїн. Та відповіла, що вдома і бенкетує із запорожцями, вони ж тепер "перші люди в світі" і "кажуть, подарував їм цар усю Вкраїну". Старий полковник аж крикнув Божого Чоловіка. Той розповів, що зустрівся із запорозькими прощальни-ками, які не відпускають його від себе, сиплють золото та срібло, а йому воно потрібно для викупу невільників. А ще доручили виходити свого пораненого товариша, пообіцявши дати грошей для викупу не одного невільника. Це той самий запорожець, що бився з Петрусем.

Шрам обурився: виходить, що він відігріває оту гадюку, що ледь його сина не спровадила на той світ. Божий Чоловік сказав, що йому всі рівні, він в їхні свари та чвари не мішається. А ще повідомив, що Васюти Ніженсь-кого [Василя Золотаренка, ніженського полковника]зараз немає на місці, він поїхав на якусь раду в Батурин.

Шрам повернув до хутора. У Гвинтовки був багатий панський будинок — з панськими ж порядками та звичаями. Сам хазяїн щойно повернувся з полювання. Коло нього хорти на мотузках, козаки трублять в роги — все зовсім як у великого поміщика.

Гвинтовка радо привітав гостей, покликав із будинку дружину. Господиня — молода й хороша, однак бліднолика пані — усміхалася привітно, тільки якось жалібно. Коли ж побачила ридван Черевня, зблідла, крикнула й упала без пам'яті. Всі засмутилися, не знали, що це з княгинею сталося. Один Черевень здогадався і сказав, що цей ридван узяли під Зборовом. Князя, який там знаходився, погнали татари до Криму, а княження затоптали кіньми. Княгиню підвели, вона здихнула на вітрі, але, почувши слова Череваня, аж застогнала. Гвинтовка аж вилаявся, кажучи, ідо думав — забула жінка "прежні норови", але "вовка скількохоч годуй, а він усе в ліс дивитиметься". Потім запросив гостей до хати.

Стали розмовляти. Гвинтовка жалівся, що прості люди похваляються проти "городової" старшини. Стали такими сміливими, що навіть шапки не скидають, коли побачать значного козака на вулиці. Шрам запитав хазяїна, на чиєму ж він боці, той сказав, що, звичайно, на гетьманському. Тоді старий полковник здивувався, чому ж він водиться із запорожцями, бенкетує з ними. Гвинтовка заперечив, сказавши, що то все наговори. Потім поглянув у вікно і наказав слугам прогнати прохачів—"личаків" з двору. Шрам зауважив, що так робив лише звір Єремія Вишневецький. Гвинтовка скипів, вихопив шаблю і сказав, що може простити такі слова без крові лише панотцеві. І за Україну він радий повсякчас вийняти шаблю "один проти десятих".

А щодо того, що жінка його "обляшила", то гість помиляється. Навпаки, він її окозачив. Тепер у нього стіл застилають не слуги, а сама княгиня. І грізно гукнув жінці, щоб та подавала козакам вечеряти. Княгиня безмовно все робила, лише здригалася від грізних окриків чоловіка, як струна на бандурі.

Череваниха спитала брата тихенько, чи молиться ж княгиня по-нашому, по-християнському. Той голосно звелів жінці перехреститися, і вона зробила це слухняно, як дитина. Череванісі й Лесі було жаль до сліз цю нещасну княгиню, яка мусила відповідати перед козаками за всі польсько— шляхетські гріхи.

Раптом почулося запорозьке привітання "Пугу!" Хазяїн змішався перед гостями,

але діватися було ніде, довелося запрошувати до хати батька Пугача, запорозького кошового, а з ним і декілька міщан. Шрам із докором сказав Гвинтовці, що, мовляв, ось як він із запорожцями не знається, але той відповів, що "тепер на Україні усе так перевернулось, переплуталось і перемішалось, що навпростець нікуди не проїдеш. Утремо ми запорожцям носа, як колись візьме наша, а тепер поки що треба гладити за шерстю. Вони—бо в царя велике пошановання мають і, чого хочуть, усе одержуть". Панотець понуро зауважив Гвинтовці, що не їздити їм одним шляхом.

Господар любенько став запрошувати батька Пугача до столу, але той сказав, що не сяде вечеряти з тими, хто неправду чинить. І спитав, чому це Гвинтовка відібрав волів у міщан тільки за те, що ті нарубали хмизу в міському гаю. Гвинтовка відповів, що це його гай за правом займанщини. Міщани доводили, що це їхній "городовий" гай споконвіку по магістерських записах. Гвинтовка гарячився й говорив, що поки козаки билися з ворогами,

міщани позахоплювали найкращі поля, гаї та сіножаті. Січовий дід Пугач припинив їхню суперечку, сказавши: "Нехай міщане дечим і поживились од козаків у польську заверюху, та вже ж і козаки почали тепер нагинати їм шиї справді по—шляхетськи. Засівши в їх магістрати, в ратуші, старшина козацька орудує їх війтами, бурмистрами і райцями, як чортяка грішними душами. Коли тобі полковник дав займанщину, то нехай воно так і буде; тільки ж не обіжай добрих людей, верни їм їх воли".

Гвинтовка все хотів доказати своє право збити пиху мужикам і не віддавав волів. Тоді Пугач сказав, що він іще про це пожалкує, а міщанам від себе пообіцяв повернути втрачене. Тут господар вирішив не сваритися із запорожцем через "личаків" і звелів віддати худобу, а Пугача ще раз запросив на вечерю. Той відмовився й пішов. Таким чином, Гвинтовка зостався ні в сих ні в тих. Побачив, що Шрам його розкусив, і взяла його велика досада. Тоді він став зганяти злість на княгині так, що бідна не знала, де й дітися. Вечеря закінчилася в похмурій мовчанці.

XI

Вставши вранці, Петро побачив, що батькового коня вже немає — махнув старий у Батурин до Васюти.

Хлопцеві було тяжко на серці через нещасливе кохання: спочатку дівчина ним згордувала, потім її мав повести до вінця інший, а тепер знає, що дівчина його самого любить щиро, та не може з ним бути, бо заручена. Інший би на це не подивився, махнув з нареченою в дикі степи та й насміявся б над лихою долею. Але Петрові про це страшно було й подумати. "Він добрий був син і щирий козак; краще йому з нудьги загинути, ніж панотця навек преогорчити і золоту свою славу гряззю закаляти". Врешті-решт вирішив піти на Запорожжя після смерті батька, поробити човни власним коштом і воювати разом із товаришами, вести лицарське життя.

А від Лесі триматися якнайдалі. Тому не пішов у будинок, а став блукати пущою, щоб розвіяти смуток. Ходив—ходив, поки набрів на хутірець.

Там із подивом побачив Кирила Тура, який прогулювався з допомогою чорнявої дівчини. Козаки зустрілися, як давні друзі, ніби й не було між ними смертельної бійки.

Розказав Кирило, як його добрі люди від смерті рятували, а він цього не дуже й хотів, бо що для козака смерть — ніщо! Аби слава. Побратим його готується до чорної ради в Ніжені. Тепер запорожці на чолі з Іваном Мартиновичем Брюховецьким зададуть перцю "городовій старшині".

Петрові аж мороз по спині пішов від таких речей. Хлопець подумав, що треба сповістити панотця, але згадав, що той у дорозі. Друга думка його була про Лесю: боявся, щоб і їй не дісталось у цих козацьких чварах або знову не викрав Кирило Тур. Завів Петро із запорожцем розмову про Лесю, а той лише посміявся — пора все це викинути з голови і йому, особисто він, Кирило, поміняв би копу таких дівчат на люльку тютюну.

У козака полегшало на душі. Тур запросив його поснідати й сказав, що хоче довести "своїм бабам", що він уже одужав.

Кирилова мати була рада гостеві, милувалася сином своїм та проклинала Запорожжя, яке відібрало у неї спочатку чоловіка, тепер — сина.

Раптом під вікном почулося козацьке "пугу", і в хату ввійшов батько Пугач. Звелів Кирилові збиратися. Жінки так і затремтіли. Мати заголосила, щоб не відбирали у неї синочка. Пугач не зважав на плач, сказав, що Тура чекає козацька розправа за той сором, який він наробив товариству.

Кирило почав заспокоювати матір та сестру, кажучи, що то так запорожці інколи жартують, що й до сліз можуть довести.

Сів на коня та поїхав, удаючи з себе веселого козака. Пугач із чурою за ним. Старенька мати попросила Петра поїхати за ними й подивитися, що зроблять із її синочком,— видно, здорово він провинився. Петрові було жаль бабусі, й він пообіцяв привезти їй звістку про сина.

XII

Урочище Романовського Кут було недалеко. Петро під'їхав і почув галас, як на ярмарку. Зібралось багато людей у чорних сорочках, мабуть, самих бурлак та гольтіпак, яким Брюховецький пообіцяв дати на пограбування Ніжень. Скрізь були бочки з пивом, вози з борошном, салом та пшоном. Кожен робив, що хотів: їв, пив, пригощав інших. Але всі вихваляли Івана Мартиновича Брюховецького, який так про них подбав, називали другим Хмельницьким.

Кобзарі співали, грали на кобзах та бандурах, походжаючи між людом. Петро помітив, що козаки тут не відрізняються одягом від голоти, не одягали звичних своїх кармазинів. Їх можна пізнати лише по оселедцях та дорогій зброї.

Шраменко роздивлявся скрізь, шукаючи Тура, а побачив самого Брюховецького. Думав, що той зробився паном на всю губу, але "чоловічок сей був у короткій старенькій свитині, у полотняних штанях, чоботи шкапові попротоптувані — і пучки видно. Хіба по шаблі можна бдогадувати-ся, що воно щось не просте: шабля аж горіла от золота; да й та на йому була мов чужа. І постать, і врода в його була зовсім не гетьманська. Так наче собі чоловік простенький, тихенький". Здавалось, то був добрий і приязний чоловік. "Тільки очі були якісь чудні — так і бігають то сюди, то туди і,

здається, так усе й чигають із—підтишка чоловіка. <...> Отакий—то був той Брюховецький, такий—то був той гадюка, що наварив нам гіркої на довгі роки!"

Іван Мартинович називав усіх своїми дітками, бідкався, чим одягти своїх козаків, як прохарчувати, адже він і сам як обносився. Міщани гукали, що всім його забезпечать, аби він їх оборонив, порівняв у правах з козаками. Брюховецький усе обіцяв та настроював люд проти міської старшини й гетьмана. Потім звертався до запорожців, нагадував, яким прийшов багатим на Запорожжя і як все те віддав, щоб прикрити козацькі злидні. Міщани, козаки й мужики називали ницого Іванця рідним батьком, гетьманом, так він усіх їх отуманив.

Зажурився Петро, побачивши, яку небезпеку становить Брюховецький для долі України. Раптом усіх почали скликати на раду — судити Тура. Петро пробрався до самого судного місця. Посеред судного колеса стояв Кирило, а круг нього — братчики. Вони не пускали в коло зацікавлених мирян.

У першому ряду знаходився Брюховецький з гетьманською булавою. Біля нього стояли військовий суддя, писар і п'ятеро довговусих січових дідів — найшановніших коші. Суд розпочав батько Пугач. Він виступив із промовою і сказав, що ніхто ще так не зневажав козацький звичай, козацьку славу, як отой Кирило Тур, зв'язавшись із бабами. Спитали гетьмана, а той став прибіднятися та говорити, що його розум нікчемний проти таких шанованих голів, тому хай роблять, як самі знають. Діди вирішили покарати запорожця киями біля стовпа.

Кирила прив'язали вірьовками до стовпа так, щоб він міг дістати рукою ківш і випити горілки. Козаки повинні були підійти до стовпа, випити, калачем закусити, взяти кий і добре вдарити винуватого по спині. Рідко бувало, щоб ніхто з братчиків не підходив.

На обороні Кирила стояв його побратим. Він одного вмовляв, іншому нагадував про Турову послугу, якого просто сварив, і той відходив, боячись гарячого норову Чорногора. Аж ось підходить до стовпа батько Пугач. Цього вже не впросиш і не насвариш. Жорстокий дід так відважив Кирилові києм, що в того аж кістки захрумтіли. Небагато можна витримати таких ударів. Петро підійшов до Тура і спитав, чи не скаже той передати щось своїй матері. Запорожець лише пісню сумну йому заспівав чорного ворона, що над козаками кряче. Тут підійшли ще четверо січових дідів і сказали, що вони такої неслави Турові не подарують: раз молоді його обходять, то самі доб'ють. І стали бити по плечах. Кирило мужньо переносив удари, навіть жартував. Потім сказав Петрові, що його скарб розділить побратим — для неньки та сестри, у Київ на братство та юнакам—чорногорам на лицарські битви. Богдан Чорногор просив товариша кріпитися до обіду, а тоді буде вільний. Петро побачив, що Кирила Тура обороняло ще кілька братчиків. Нарешті вдарили в казани до обіду; запорожці кинулися до Тура, відв'язали від стовпа, обнімали та поздоровляли. Підійшов і Пугач, дав якесь листя прикласти до ран і сказав, щоб більше в гречку не скавав, бо пропаде, як собака.

Козаки пішли обідати, запросили й Петра як дорогого гостя. Пугач похвалявся, що тепер перевернуть усю міську старшину: "Підвернемо тепер ми під корито ваших

полковників та гетьманів; заведемо на Україні інший порядок; не буде в нас ні пана, ні мужика, ні багатого, ні вбогого; усе в нас буде обще..."

На обідю запорожців любили подавати більше рибу, а не м'ясо. Посуд увесь був дерев'яний. Пили добре, але не впивались.

Кирило пив найбільше, хотів притамувати біль. Зробився веселий, навіть танцювати пішов. Усі дивувалися такій терпеливості козака. Після обідю Тур вирішив поїхати додому. Адже після такої кари довго не продержишся, а перед товариством соромно показуватися кволим, вдома ж він може залягти до наступного дня.

Дорогою Кирило запропонував Петрові йти в запорожці. Шраменко сказав, що він і сам про це думав. Далі спитав Тура, чому він іде проти Сомка. Той став відповідати примовками та відмовками, словами Святого письма, так що Петро так нічого й не зрозумів.

Нарешті приїхали до Кирилової домівки. Мати зраділа, захохла, хотіла обійняти сина, а той відвертався, бо до спини з—за ранне можна було торкнутися. Син попросив побільше горілки, напився та й упав без пам'яті. Усі стривожились, але один Петро знав, у чому річ. Потім козак попрощався і пішов до Гвинтовчиного хутора, обдумуючи все, що чув і бачив.

XIII

Старий Шрам поспішав до Батурина. Раптом у гаю над шляхом почувся гомін. Тут зібралося багато людей. Одні в кармазинах, інші в синіх каптанах — міщани. Вони попросили в панотця поради — як їм вирішити суперечку. Хлопець із міщанського роду полюбив дівчину—шляхтянку, дочку пана Домонтовича. І вона не байдужа до нього. Коли молодець заслав сватів, батько дівчини вигнав їх, вилаяв хамами та личаками й сказав, що ніколи не віддасть свою дочку за гевала. Отже, вирішили розсудити зі зброєю в руках, не знають лише, як краще — на шаблях чи пістолях.

Старий Шрам аж сплюнув спересердя й сказав, що над Україною нависла така буря, а вони між собою заводять криваві чвари. І помчав швидше звідти.

У Борзні панотець заїхав відпочити до свого давнього приятеля сотника Білозерця. Той розповів Шрамові про останні події. На раді в Батурині Васюта Золотаренко схилив старшину до того, щоб вона обрала його гетьманом. Старшина почала його усовіщати, говорити, щоб дав по гетьманувати молодшим, не видавав Сомка у Москві зрадником. І що запорожці його дурять, приїжджають лише за подарунками. Це підтвердили також гінці із Зінькова. Полковник і руки опустил. Тут старшина взялася за нього, а за ними й піхота, ледве Васюта не наложив головою. Як раптом приходить лист від Сомка, який пише: "Во ім'я Боже, ти, пане полковнику ніженський, і всі, під його рукою будучії, послухайте мого голосу, не погубляйте отчизни. Чи вам лучче оставатись під рукою свинопаса Іванця, чи під лицарською рукою переяславського Сомка? Забудьмо всякі чвари. Не час нам тепер враждовати, час за козацьку честь постояти. Я жду в Ічні. Хто єсть вірний син своєї отчизни, збирайтесь до мого боку. Не поступимо гетьманської булави в ледачі руки..."

Бачить Васюта, що діватися нікуди. Став запрошувати старшину до Ічні. От і

рушили всі з Батурина.

Шрам сказав, що і їм слід негайно їхати, незважаючи на втому. Білозе-рець тільки подивувався завзятості й стійкості старого панотця.

По дорозі полковників зустрів гінець і сказав, що тепер треба їхати вже не в Ічню, а в Ніжень, бо туди рушила вся старшина, присягнувши у церкві на вірність Сомкові.

Незабаром чоловіки зустрілися з гетьманським військом, із Сомком та Васютою. Сомко підбадьорював Шрама, говорячи, що тепер буде все гаразд — вірні йому Лубенський, Прилуцький, Переяславський та Чернігівський полки він відправив зі своїм генеральним писарем Вуяхевичем під Ніжень. Шрам сумовито похитав головою й сказав, що не довіряв би гетьманського бунчука генеральному писареві в цю смутну годину. Сомко жалкував не стільки через те, що відпало три полки, скільки "що честь, правда поламана".

Коли в'їхали в місто, дорогу перегородила процесія: несли мертвого. Це був той самий війтенько, що бився за дівчину—шляхтянку. За труною йшов майже весь Ніжень, і все самі міщани: жодного в кармазинах. Якщо і йшли козаки, то тільки прості — ні одного сотника чи отамана. Вони не бачили і не вітали ні гетьмана, ні Васюти зі старшиною.

Сомко приїхав у свій табір. Атам галас, мішанина, безладдя. Генеральний писар їздить по війську, вгамовує козаків, але говорить їм такі образливі слова, що від цього починається ще більший гомін і незадоволення. Сомко побачив це, відібрав бунчуку писаря і прогнав його. Козаки, зачувши голос гетьмана, трохи втихомирилися, бо знали його характер: "Сомко—бо жартів не любив. Щирий і незлобивий був лицар, да вже ж як і допечуть йому, то стережись тоді кожен. У таборі в нього або в поході знай свою лаву — не так, як у інших. Тим—то й били сомківці неприятеля всюди, де тільки стинались. Знали, чого стоїть Сомко, усі старії, значні козаки; а військова чернь про те байдуже: їй аби воля. От під сю—то волю й під'їхав Іванець із своїми запорожцями, і пішло усе, як у казані кипіти".

Шрам попросив Сомка довірити йому бунчук. Той мовчки віддав козацьку святиню старому полковникові. Панотець до ранку порядкував у таборі, підсідав до козаків, умовляв їх то словом Христовим, то спогадами про Хмельниччину, коли була у всіх і "воля й душа єдина". А слідом ходив, як диявол, зрадник Вуяхович і "розсипав гіркі слова в козацькі душі", підбурював на чорну раду.

XIV

А в домі Гвинтовки в цей час свої негаразди. Жінки не могли потоваришувати щиро з господинею, бо була вона великою панією, та ще й католичкою. Черевань помітив, що Гвинтовка зробився зовсім іншим чоловіком, не таким, як був колись щирим і товариським козаком, то ж не знаходив тепер із ним спільної мови.

Гвинтовка став розпитувати Череваня, як так вийшло, що Леся заручилася з гетьманом Сомком. Чи не поспішили вони, чи не спіткнеться в такі смутні часи ясновельможний гетьман?

Потім повів оглядати своє господарство. Черевань дивувався багатству шуряка й

думав, що в нього всього такого немає, зате ніхто не гляне скося на Хмарище, бо хутір чесно куплений на польські дукати, а за його гроші магістрат побудував міську башту.

У цей час приїхав ніженський сотник Гордій Костомара і попросив Гвинтовку поїхати в місто навести лад. Міщани справляють разом із простими козаками поминки по війтенкові так, що "городова старшина" боїться і носа виткнути за ворота. Гвинтовка відмовився й сказав: "Моя хата скраю, я нічого не знаю". Потім повернув усе на жарт і запросив сотника на обід. Так і поїхав той ні з чим.

Навіть сестра, Череваниха, зауважила, що їй стало страшно від братових речей і поведінки. Той відповів, що жіноче діло — біля припічка.

Повернувся Шраменко, розповів про побачене. Черевані вжахнулися, а Гвинтовка тільки всміхався.

Кранці Гвинтовка прислав козака до Петра і Череваня, щоб ті вдягали білі сорочки, жупани та їхали на раду в Ніжень. Княгиня прислала їм нові стьожки до комірв. Петро здивувався, чому вони блакитні, а не червоні, як звикли носити козаки. Потім подумав, що це нова польська мода, і вдягнув.

Вийшли поспішно. Василь Невольник поїхав за своїм паном. Перед містом юрма вкрила все поле. Видно царський намет і московське військо з боярами. З правого боку став Брюховецький, а з лівого — Сомкоз військом. Народ бурлить, питає один одного, хто чию сторону держить. Тут тільки помітив Петро, що червоних стрічок у комірв козаків дуже мало, все більше блакитні. І зрозумів, що це щось лихе задумано.

Добрались до самої середини. Там було зроблено коло, посеред — стіл під турецьким килимом, на ньому бунчук і корогва. Поряд стояв Брюховецький зі своїми запорожцями. Тепер він був у голубому жупані, гордий, дивиться по-гетьманськи.

Аж ось виходить Сомко зі своєю старшиною — усі в панцирях, при зброї, як до бою. "У руках Сомко держить золоту булаву Богданову; над ним розпустили хорунжі і бунчукові військову корогов і бунчук".

Молодий Шраменко милувався гетьманом і з сумом думав, що мало в нього залишилося прихильників, вірних душ.

Людське море шуміло й гомоніло. Брюховці закричали Сомкові, щоб той теж поклав бунчук і корогву, обізвали переяславським крамарем. Гетьман гордо відмовив, що він не буде слухати голодранців. Народ збунтував ще більше, ледве його угомонили старі січовики.

Один говорить до другого, що мовляв, діждалися—таки "празника", будуть тепер панамі. Другий йому заперечує — над ким же він буде панувати, коли "всяка душа буде рівна". Так і Брюховецький обіцяв. Тоді перший засміявся: "Не знаєш же ти Івана Мартиновича!" Він казав, що "нехай повеличаються, як порося на орчику, а там доволі з їх буде й греблі гатити. Буде кому панувати на Вкраїні і без мугирів Івану Мартиновичу аби козацтво привернути до свого боку.

Як ось ударили голосно в бубни, засурмили в сурми". З царського намету в пишному вбранні вийшов князь Гагін з думними дяками. Його підручні винесли царську корогву, подарунки від царя старшині з гетьманом.

Князь став зачитувати царську грамоту. Задні, сільська голота, нічого не чули й стали викрикувати, що хочуть гетьманом Брюховецького. Сомкові прихильники це почули й стали вигукувати свого. Зчинився галас несказаний, докотився й до передніх лав. Спочатку кричали, потім зчепилися битися. Запорожці схопили Іванця за руки, посадили на стіл і булаву й бунчук до рук дали. Шрам кричить своїм, щоб спихали Брюховецького, а саджали Сомка. Кинулись купою до столу, але запорожці, як злі оси, не бояться нічого, б'ють всякого, хто не з блакитною стрічкою. Вирвали в Сомка бунчук, переломили надвоє, відняли й булаву. Оглянувся гетьман — а при ньому тільки жменя старшини, кругом одні запорожці. Нічого не залишалося Сомкові і його старшині, як відступити через царський намет до своїх коней. Царське військо пропустило їх і заступило від запорожців.

Прибув Сомко в табір Переяславського полку, став готувати військо до бою, щоб силою вирвати булаву. Як раптом вирушив з табору Ніженський полк. Прискакує конем Васюта й кричить, що біда. Тепер уже не він полковник ніженський, а Гвинтовка, он у нього вже й срібний піркач виблискує.

Поки Сомко роздумував, що йому робити в цю трудну хвилину, кілька сотень поїхало на поклон Брюховецькому, зрадивши свого безбулавного гетьмана.

Побачив Сомко, що лихо, поскакав із старшиною на конях до царського намету, а там Іванець від князя царські дари приймає. Біля нього Вуяхевич та інші значні сомківці із запорожцями.

Попросив Сомко в московського князя захисту й справедливості, а той не знає, що діяти, бо вже взяв від Брюховецького великі подарунки.

Новоспечений гетьман Брюховецький зрадив, звелів схопити Сомка й закувати в кайдани. Старшина хотіла його оборонити, але він сказав, плачучи: "Братці мої... милії! Що вам битись за мою голову, коли помирає Україна! Що вам думати про мою наругу, коли наругавсь лихий мій ворог над честю й славою козацькою? Пропадай шабля, пропадай і голова! Прощай, безщасна Україно! — і кинув об землю свою шаблю". Дуже зрадив Брюховецький, звелів Сомка, Васюту і їхню вірну старшину кинути у в'язницю, а Вуяхевичу наказав написати листа цареві в Москву, що Сомко буцімто козаків бунтує проти царя.

Нового гетьмана зі старшиною повели в соборну ніженську церкву для царської присяги, а потім на пишний бенкет, який йому влаштували міщани.

XV

Черевань, вигукуючи Сомка гетьманом, потім ледве відв'язався від запорожців за допомогою Василя Невольника. Він просив Петра не кидати йрго самого й молився Богу, щоб швидше вибратися з цієї колотнечі у своє Хмарище.

Селяни з півгодини не знали, що діється між козацтвом. Коли ж Брюховецький вирушив до присяги у місто, вони зраділи і вирішили й собі, раз тепер немає "ні пана, ні мужика, нема ні вбогих, ні багатих", йти "панським добром ділитись". Але московська сторожа не пустила селян до міста, тоді вони кинулися грабувати Сомків табір. Однак дістали облизня, бо й там уже порядкували козаки. Братчики сміялися з

мужиків і нахвалялися порівняти всіх батогами.

Зрозуміла чернь, що одурено її. Хотіли йти скидати Брюховецького і садити Сомка, та тільки нічого з того не вийшло: у кожного була своя думка.

Вирішили мужики тікати швидше додому, поки їм не дісталося. І говорили між собою: "Ніде правди діти, не на добре діло ми пустились! Ліпше зробили наші сусіде, що не послухали запорожців. Тепер стидно в село й очі появити: довіку будуть дражнити чорною радою!"

І почав чорний люд розходитися. Замовкли музика й танці, усі зрозуміли, що веселитись нічого.

Роз'їжджалася з Ніженя шляхта, яка прихопила із собою жіноцтво в надії знайти добрих женихів для дочок. Але не так сталося. Запорожці переслідували шляхтичів, нещадно їх грабували, забирали насильно дівчат собі в жінки.

Було б таке й Череваневі, якби не блакитна стрічка в комірці. Деяким панам довелося переодягатися в селянську одержу й пішки тікати з цієї чорної ради.

Зустрів Черевань по дорозі Тараса Сурмача з міщанами. А той і пожалівся, що одурили їх, як самі хотіли. Коли був бенкет для нового гетьмана, з усього міста позносили срібні кубки, ковши та коновки. А запорожці їх зі

столів позабирали. Бурмистр став їм докоряти, злодіями називати, то ледь не вбили. Кинулись міщани жалітися гетьману, а той сміється — тепер же у нас все спільне, ми ж як рідні брати.

Черевань аж застогнав — у недобру годину він виїхав із дому. А ще як дізнався від Тараса, що Брюховецький засватав у дядька Гвинтовки його Лесю за свого писаря, зовсім занепавав духом.

Раптом почувся голос Тура: "Чорта з два він просватає! Кому, як не мені, вона тепер дістанеться, адже саме за неї мене бито киями. А Сом-ко тепер уже не вирветься із запорозьких лап". Петро аж похолов, став нагадувати Кирилові про їхню давню дружбу. Але той відповів, що тепер усе перевернулося з ніг на голову, і помчався зі своєю ватагою до Гвинтов-чиного хутора.

Петро хотів поїхати слідом, але раптом зустрів батька. Той сказав, що тепер не час думати ні про яких Череванів. Петро поїхав за панотцем, похиливши голову, а серце його розривалося навіпл.

Згодом розпрощалися Шрами з Череванем і Василем Невольником та й поїхали в різні боки.

XVI

Брюховецький тим часом бенкетував у Ніжені. За подароване золото сидів із ним поряд князь Гагін, не вважаючи на те, що не личило б йому бути поряд із гайдамакою, не годилося б обманювати царя. І "хто ж бо того не знає, скільки розлито на Вкраїні крові через Іванцеве лукавство да через неситу хтивість московських воевод? "

Сидить "городова козацька старшина", та, що нишком поякшалась із запорожцями і ради свого панства запродала Сомка Іванцеві, й сором декого бере за свою зраду. Але діватися нікуди — треба брататися з розбишаками.

Закінчився обід, провів Брюховецький князя аж за ворота. Аж тут назустріч йому ведуть січові діди запорожця, що внадився до ковалевої жінки з Гвинтовчиного хутора. Брюховецький спитав, що ж вони думають із ним робити. Діди сказали, що треба цього ледащо провчити киями так, "щоб не діждав більше рясту топтати". Гетьман повів лукаво очима та й наказав скликати раду. Почали сходитися братчики, зробили судне колесо. Всі діди стали в першій лаві. Тільки—но кошовий дід, батько Пугач, хотів виступити, як Іван Мартинович звелів ударити в срібні бубни та й сам забрав слово. Він сказав, що не годиться з—за жінки забивати братчика до смерті, не на те він привів братчиків на Україну. І спитав, як діди думають. Ті довго мовчали, потім виступив батько Пугач і сказав: "Бачимо, бачимо, вразький сину,— дармо, що ти гетьман,—до чого ми в тебе дожилися! Убрав єси нас у шори, як сам схотів! Вивезли ми тебе на своїх старих плечах у гетьмани, а тепер ти вже без нас думаєш Україною орудувати! Недовго ж поорудуєш!"

Брюховецький звелів йому замовкнути й сказав, що не дасть своїх козаків бити за дурницю киями.

"За дурницю! — кажуть діди.— На чім держиться Січ і славне Запорожже, те повернув ти на сміх!"

На це Брюховецький відповів, що кому не подобається, хай іде собі на Запорожжя. Січові діди гукнули, що підуть у свої курені, покликали козаків, але ті мовчали та один за одного ховалися. Тоді діди плюнули та й пішли самі, а Іванцеві тільки того й треба було.

Пішов він відпочивати, а сам думає, як йому Сомка зі світу звести.

Почав натякати Петрові Сердюку, потім розказав свій сон, що поки він спав, ніби сталося диво — Сомкові миша голову відкусила. Петро здогадався, що від нього хочуть. А Брюховецький хотів дати йому золотий перстень, кажучи, що це тому запорожцю, який перевернеться в пацюка і позбавить Сомка голови. Але Сердюк сказав, що низові хоч і здатні на характерництво та чаклунство, але ніхто на таке діло не піде.

Брюховецький залишився ні з чим. Довго він ходив по світлиці, розмірковуючи, чому це його взяв страх самому розправитися із Сомком.

XVII

Поки так думав Іванець, до нього попросився якийсь чоловік — з ко-беняком, насунутим на самі очі, в широкій семрязі; на спині горб — і сказав, що він той, кого гетьманові треба. Іванець аж злякався, що хтось ніби підслухав його думки. Попросив відкрити лице — чи не сам нечистий з ним говорить? Незнайомець відкинув відлогу, й Іванець аж відхитнувся. Це був Кирило Тур. Брюховецький здивувався. Невже він візьметься за таку справу? Адже навіть товаришував із Сомком. Тур відповів, що в нього свої з ним рахунки — і за наречену, і за кії.

Гетьман дав Кирилові перстень, з яким того пропустять, куди він схоче, і запорожець пішов.

Добрався Тур до Сомкової в'язниці, показав сторожі перстень, його й пропустили. Наказав, щоб до ранку не входили, бо він буде сповідувати в'язня.

Сомко був прикований залізом до стіни — у подраній сірячині, без пояса і чобіт. Тільки сорочка, вишита Лесею, сяяла на ньому.

Тур підійшов до Сомка, дістав ножа, хотів налякати його тортурами, але той сказав, що не почує від нього кат ні стогону, ні прохання.

Тоді Кирило заговорив своїм звичайним голосом, і Сомко з подивом його пізнав. Запорожець сказав, що хоче помінятися з ним одягом, щоб гетьман утік звідси. Надворі його ждуть молодий і старий Шрами, які поверталися рятувати Паволоч від Тетері. Тепер уже люди розпізнали Іванця і радо підуть за Сомком.

Але Сомко відповів, що вже й так багато крові пролито по Україні за гетьманство та панування. "...Невже ж не уйметься плисти по Вкраїні кров

християнська ні на часину?" А тепер ще і йому за своє право почати кров людську точити? Іванець стоїть зараз міцно з козаками, щоб його подолати, треба всю Україну переполовинити. І заради чого? Тур вигукнув, що заради того, щоб правда взяла верх над кривдою.

Але Сомко не погодився й сказав, що правда й так візьме верх. "Не можна, мабуть, інше, як тільки горем да бідою довести людей до розуму".

Кирило став давати Сомкові свій одяг і перстень, але той раптом запитав, а як же він звідси вибереться. Тур сказав, що дасть собі раду, щось придумає. Однак Сомко категорично відмовився тікати, бо не хотів чужою смертю купувати своєї волі, як Тур його не умовляв.

Тоді обнялися козаки й заплакали. Кирило вийшов і кинув свій одяг сторожам, щоб знали, що не Іванця кат приходив, а сам запорожець Тур.

Гірко йому було розказувати Шраму, що не вдалася справа.

Розпрощалися на тім, що Тур поїхав знову викрадати Череванівну, а Шрами — у Паволоч на смерть. Наостанок Петро просив Кирила передати Лесі, що він її й на тім світі не забуде.

XVIII

Старий Шрам, жаліючи паволочан, сам поїхав до Тетері й прийняв усю вину на одного себе зате, що місто збунтувалося проти гетьманської зверхності. Тетеря засудив його, як бунтівника, на смерть: повелів відтяти голову. Зігнавши зі світу свого ворога, дав Паволочі спокій.

Того ж року восени було відтято голову й Сомкові з Васютою у городі Борзні. "Брюховецький доказав—таки свого, хоч після й прийняв слушну кару од гетьмана Дорошенка: пропав під киями собачою смертю".

Петро Шрам, поховавши батька, пожурився та й вирішив іти на Запорожжя. Але мислі самі звернули на Київ, і ось опинився він біля Хмарища. Ворота були відкриті, Василь Невольник не стеріг хутора. Скрізь запустіння. Раптом почулася пісня. Петро вскочив у пекарню й побачив Лесю з матір'ю. Застиг, як укопаний, поки Череваниха сама не стала його обнімати та вітати. Присунув і сам Черевань, від радощів не міг і слова сказати. Посадили Петра на лавку і стали розпитувати, як він смерті уник, адже сказали, що він разом із панотцем віддав Богові душу. Козак усе розказав. Не раз

плакали вкупі, переживаючи і горе і радість.

Потім Петро став розпитувати Череванів. Ті розказали, як їх Гвинтовка "добре в руки узяв", хотів віддати Лесею за ледаща Вуяхевича. Аж раптом приїхав Кирило Тур із запорожцями, показав якийсь перстень і сказав, щоб йому видали Череванів — везти в Гадяч до гетьмана.

Ті стали Тура просити, щоб не губив невинної душі, так куди там — і не слухає. Плакали, плакали, поки запорожець не сказав, що везе він їх у Хмарище. Хотіли дякувати, а Тур знову за своє — тоді подякуєте, як стану з кралею на рушник. Тільки як привіз на хутір, засміявся клятий запорожець і сказав, що йому вражих баб не потрібно, від них усе лихо на землі. Тим більше, що їде він у Чорну Гору.

Перед обідом прийшли в хату Василь Невольник, Божий Чоловік і дуже зраділи Шраменкові.

А Петро залишився в Череваня, яку своїй сім'ї. Пройшло півроку, стали думати про весілля. Навесні Петро з Лесею були вже в парі.

Отак-то минулося все те лихо, мов приснилося. Одних зломило, а іншим Господь указав рости та цвісти.